

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.8.2.31>**BULLING – JEDEN Z CZYNNIKÓW POPEŁNIENIA SAMOBÓJSTWA****Yuliia Sudenko**

*adiunkt Katedry Psychologii Prawnej
Narodowej Akademii Spraw Wewnętrznych (Kijów, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0001-7188-5342
e-mail: apple_30@ukr.net*

Adnotacja. W artykule przeanalizowano bullying jako czynnik popełnienia samobójstwa przez dzieci. Przedstawiono przykłady zapobiegania bullingowi w zagranicznych krajach świata. Omówiono kwestie doprowadzenia do samobójstwa w prawie karnym; ujawniono kwestie samobójstwa. Zwrócono uwagę na znaczenie i potrzebę zapobiegania bullingowi w środowisku edukacyjnym. Stwierdzono, że problem zapobiegania i profilaktyki samobójstw nadal wymaga szczególnej uwagi i znalezienia sposobów rozwiązania. Opracowanie jasnych algorytmów w tym kierunku na wszystkich poziomach interakcji z dzieckiem poprawi jakość specjalistycznej opieki pedagogicznej, medycznej, psychologicznej i społecznej dla dzieci, które próbowały popełnić samobójstwo, i ułatwi zapobieganie powtarzającym się próbom samobójczym. Ponadto bardzo ważne w zapobieganiu samobójstwom jest zaangażowanie lekarza psychiatry i przeznaczenie przez niego terapii medycznej.

Słowa kluczowe: bullying, cyberbullying, samobójstwo, akt samobójczy, doprowadzenie do samobójstwa, dziecko.

BULLYING IS ONE OF THE FACTORS OF SUICIDE**Yuliia Sudenko**

*Adjunct at the Department of Legal Psychology
National Academy of Internal Affairs (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0001-7188-5342
e-mail: apple_30@ukr.net*

Abstract. The article analyzes bullying as a factor in children's suicide. Examples of prevention of combating bullying in foreign countries are given. The issue of leading to suicide in criminal law is considered; Uncover the issue of suicide. Ramus drew attention to the importance and necessity of bullying prevention in the educational environment. It is concluded that the problem of suicide prevention and prevention still requires close attention and finding solutions. The development of clear algorithms in this direction at all levels of interaction with the child will improve the quality of specialized pedagogical, medical, psychological and social assistance to children who have tried to commit suicide and help prevent repeated suicide attempts. Also, very important in the prevention of suicide requires the participation of a psychiatrist and the appointment of drug therapy.

Key words: bullying, cyberbullying, suicide, suicide, leading to suicide, child.

БУЛІНГ ЯК ОДИН ІЗ ФАКТОРІВ ВЧИНЕННЯ САМОГУБСТВА**Юлія Суденко**

*ад'юнкт кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ (Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0001-7188-5342
e-mail: apple_30@ukr.net*

Анотація. У статті проаналізовано булінг як фактор вчинення дітьми суїциду. Наведено приклади профілактики боротьби із булінгом у зарубіжних країнах світу. Розглянуто питання доведення до самогубства у кримінальному законодавстві; розкрито питання самогубства. Звернуто увагу на важливість та необхідність профілактики булінгу в освітньому середовищі. Зроблено висновок, що проблема попередження та профілактики самогубства, як і раніше, вимагає пильної уваги та пошуку шляхів вирішення. Розробка чітких алгоритмів в цьому напрямку на всіх рівнях взаємодії з дитиною поліпшить якість спеціалізованої педагогічної, медичної, психологічної та соціальної допомоги дітям, які намагалися покінчити життя самогубством та сприяти профілактиці повторних спроб самогубств. Також дуже важливою у запобіганні самогубству є участь лікаря-психіатра та призначення ним медикаментозної терапії.

Ключові слова: булінг, кібербулінг, самогубство, суїцид, доведення до самогубства, дитина.

Вступ. Сьогодні булінг є досить поширеною проблемою в сучасному соціумі, яка з кожним днем набирає обертів. Найбільш часто з цією формою психологічного насильства стикаються діти в навчальних закладах. Діти зазвичай потребують отримання схвалення своїх вчинків та підтримки з боку інших людей, зокрема з боку своїх однолітків.

У статті 1 Конституції України зазначено, що «життя людини є найбільшою соціальною цінністю» (Конституція України, 1996). Вагоме значення для України має ратифікація низки міжнародних договорів щодо захисту прав і законних інтересів дитини, основним з яких є Конвенція ООН про права дитини, в якій визначено стандарти у сфері захисту прав дитини.

Основна частина. Одними з перших дослідників теми «булінг» у 1970–1980 роках були: Д. Олвеус (D. Olweus), П. Хайнеман (P. Heinemann), А. Пікасо (A. Pikas), Е. Роланд (E. Roland) та інші. З метою більш глибокого вивчення та розуміння цього феномена були проведені перші дослідження. Ставлення до проблеми булінгу змінилося після виходу праць Д. Лейна (David A. Lane), які були присвячені темі цькування. Важливу роль також зіграла публікація робіт Е. Роланда та Е. Мунте (E. Munthe). Отже, першим термін «булінг» ввів англійський журналіст Ендрю Адамс на початку 90-х років ХХ століття. У багатьох країнах для позначення подібного явища раніше вживався термін «мобінг» (групове явище, агресія однієї команди проти іншої або проти однієї особи). Сам по собі факт розмежування визначень концентрує нашу увагу на його масштабності, за якою стоїть цілий комплекс соціальних, психологічних, педагогічних та юридичних проблем. Також обтяжує проблему булінгу і той факт, що нападу найчастіше піддаються і без того найбільш вразливі категорії населення: діти, жінки, люди похилого віку, люди з обмеженими можливостями. Жертви булінгу швидко втрачають інтерес до життя, перестають спілкуватися, «замикаються» в собі та навіть закінчують життя самогубством.

З часів перших міжнародних досліджень булінгу він майже не змінився (частота народження цькування не залежить від економічного рівня розвитку країни, школи, регіону), але до традиційних способів цькування додалися нові, а саме інтернет допоміг його поширенню та безкарності.

У сучасному суспільстві існує хибна думка стосовно того, що цькування відбувається тільки щодо тих дітей, сім'ї яких опинились в складних життєвих обставинах. Так само вчиняють цькування діти, сім'ї яких опинились в складних життєвих обставинах. Так, у 1956 році вийшов роман англійського письменника Вільяма Голдінга «Володар мух» про булінг, який відбувався між 12-річними дітьми з приватної елітної школи, після якого ця проблема тоді яскраво зазвучала. Отже, булінг може існувати у будь-якому дитячому колективі, його причиною є не соціальні фактори та не фактори, що пов'язані з відсутністю психологічної культури, тощо (Golding, 1954).

Так, 10 вересня Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) кожен рік у всьому світі проводить Всесвітній день запобігання самогубствам.

Варто зазначити, що у світовому рейтингу Україна займає 4 місце за рівнем проявів агресії серед підлітків. 80% дітей протягом шкільного життя стикаються з булінгом (проявом агресії, залякування та цькування людини іншою особою або групою осіб). Найчастіше цькування призводить до психічних розладів дитини, зокрема і до самогубств. Щороку в Україні близько 2,5 тисяч дітей намагаються здійснити самогубство. Причиною 40% самогубств є булінг, який здійснюється над дитиною у школі (40% дитячих самогубств – це наслідок булінгу з боку однолітків (дослідження), 2017).

Булінг – це латентне правопорушення, але діти, які стали жертвами цькування, отримують психологічну травму різного ступеня, що може призвести до тяжких наслідків, в тому числі до самогубства. Зазначимо і те, що не важливо, мав місце фізичний булінг чи психологічний. Запобігання випадків насильства в освітньому середовищі є найважливішим завданням держави, оскільки жорстоке ставлення до дитини неминуче призводить до негативних наслідків і в майбутньому дитини.

Проблема самогубства, а особливо серед дітей, вимагає найпильнішої уваги фахівців багатьох сфер – психологів, педагогів, лікарів, юристів, фахівців у сфері комп'ютерних технологій тощо. У зв'язку з інформатизацією сучасного суспільства суїцидальна поведінка дітей змінилася. З розвитком інтернету збільшується кількість людей, які віддають перевагу віртуальному спілкуванню, що може призвести до руйнування людських взаємовідносин у реальному житті та появи депресії. У кризові періоди життя дитина, з цікавості або прагнучи знайти співрозмовників та обговорити свої проблеми, шукаючи підтримку, яку не знайшов у реальному житті, може легко зайти на сайти, що пропагують самогубства.

Клуби самогубців існували з найдавніших часів. Наприклад, у Стародавньому Єгипті при Клеопатрі, у Німеччині та у Відні на початку XVII, а в США – на початку ХХ століття (Бехтерев, 1912: 16). Але віртуальні спільноти прихильників суїциду відрізняються від своїх традиційних попередників численністю, відсутністю географічної прихильності та вільним доступом осіб будь-якого віку. Деякі особи перебувають відразу в декількох віртуальних спільнотах, присвячених вчиненню самогубств. Формально це закриті групи, але для отримання допуску до інформації в них необхідно просто підписатися на групу або написати про свої наміри модератору сайту (групи) в соціальній мережі.

Варто наголосити, що кількість групових суїцидів складає всього один відсоток від усіх випадків, але з поширенням інтернету кількість таких випадків може значно зрости.

Більша частина дітей, що здійснюють самогубство, попередньо намагаються звернути увагу оточуючих на свої проблеми та дати їм знати про свої наміри (наприклад, дописи на особистій сторінці, малюнки, порізи на тілі), завдяки таким моментам оточуючі можуть допомогти та запобігти тяжким наслідкам. Модератори таких груп знаходять дитину, яка готова звести рахунки з життям, та паралельно розсилають іншим учасникам групи повідомлення щодо варіантів вчинення самогубства, де всі учасники схвалюють вибір можливого самогубці та починають підказувати методи, як швидше і надійніше піти з життя. Все це дає зрозуміти дитині, що суспільство не забороняє самогубства, а навпаки – заохочує такі дії. Психологічний

фактор підсилює ризик суїцидальної поведінки дитини. Контент віртуальних клубів самогубств спрямований на доведення його учасників до суїциду.

Інтернет, будучи некерованим та неконтрольованим джерелом інформації, у житті людей, особливо дитини, відіграє неоднозначну роль. З одного боку, в інтернеті існують форуми та групи, де поширюється мода на суїцид в дитячому середовищі, віртуальна реальність надає можливість об'єднатися прихильникам таких субкультур, для яких навіть смерть – всього лише продовження віртуальної гри (адже після самогубства він залишиться в комп'ютерному світі, в якому він стане героєм). З іншого боку, сучасні засоби масової комунікації можуть не тільки негативно, а і позитивно впливати на дітей та суспільство в цілому, в тому числі зменшуючи суїцидальні настрої (сайти, які надають віртуальну психологічну підтримку) і запобігаючи самогубствам. Досвід інших країн, які успішно борються з кіберсуїцидами, показує, що допомога потенційним самогубцям, здійснювана через Інтернет, більш ефективна, ніж репресивні методи блокування небезпечних сайтів.

Маємо підкреслити те, що інтерес до дослідження дитячих самогубств особливо загострився у результаті зростання дитячих смертей від навмисного самоушкодження як наслідок виникнення та функціонування так званих «груп смерті» у соціальних мережах. Отже, необхідно дослідити аспекти, пов'язані зі смертністю дітей від навмисного самоушкодження, моменти появи дитячого суїциду та соціальних результатів самогубств дитячого населення України.

Водночас матеріали, розміщені на особистих сторінках у соціальних мережах учасників віртуальних клубів для самогубців, показують, що вони відчувають депресію та страждають від самотності. Такий настрій є сприятливим ґрунтом для навіювання та розвитку пригнічуваного настрою, характерного для періоду перед вчиненням самогубства. Втім, на превеликий жаль, правоохоронним органам про це стає відомо, коли вже не можливо повернути дитину до життя. Згодом стає відомо, що близьке оточення дитини (батьки, друзі, вчителі тощо) бачили ці тривожні знаки, але поставились несерйозно та вчасно не надали допомоги.

Крім того, більшість дітей, що здійснюють самогубство, попередньо намагаються звернути увагу оточуючих на свої проблеми, говорячи про свій намір вчинити самогубство. В інтернеті легко знайти інформацію про способи та місця скоєння суїциду. Отже, все це дає зрозуміти дитині, що суспільство не забороняє самогубства та думки про суїцид. Розвиток інформаційних технологій розмиває кордони особистого та суспільного життя, збільшуючи беззахисність людини.

Варто також зазначити, що сучасні засоби масової комунікації можуть позитивно впливати як на суспільство, так і на окрему людину, в тому числі зменшуючи суїцидальні настрої (сайти, які надають віртуальну психологічну підтримку) та запобігти самогубствам.

Пропонуємо розглянути це питання в аспекті кримінального законодавства. Так, відповідно до ст. 120 КК України «Доведення до самогубства» доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство є наслідком жорстокого з нею поводження, шантажу, примусу до протиправних дій або систематичного приниження її людської гідності. Якщо цей злочин був вчинений щодо неповнолітнього, то правопорушник карається позбавленням волі на строк від 7 до 10 років (Кримінальний кодекс України, 2001).

Отже, самогубство – це умисне позбавлення себе життя. Жорстоке поводження може проявитися у безжальних, грубих діях винного, які спричиняють потерпілому фізичні чи психічні страждання – мордування, позбавлення їжі, ліків, води, сну, одягу, житла, систематичне нанесення тілесних ушкоджень чи побоїв, примушування до вчинення дій сексуального характеру тощо. Самогубство або замах на самогубство, що стало наслідком перевищення влади або службових повноважень. Злочин вважається закінченим з моменту вчинення потерпілим дій, безпосередньо спрямованих на позбавлення себе життя.

Наведемо декілька фактів. Так, тільки у 2017 році у Сумській області після конфліктів з однолітками наклав на себе руки 10-річний хлопчик, а в Рівненській та Одеській областях через такі ж причини – 12-річні діти (В Україні зросла кількість самогубств серед дітей: що до цього призводить, 2018).

У 2019 року народний депутат Оксана Білозір звернулася до Національної поліції з вимогою розслідувати загибель чотирнадцятирічного Сергія Петрука, який імовірно наклав на себе руки через булінг у школі. Зі звернення матері хлопчика Юлії Петрук стало відомо, що хлопчик викинувся з дев'ятого поверху будинку, в якому він жив разом зі своєю сім'єю. Однією з причин самогубства родичі Сергія вважають цькування в спеціалізованій школі «Еллада» (№ 94) в Києві, де вчився хлопчик (Билозір просит Нацполіцію розслідувати самоубийство ребенка из-за буллинга, 2019).

6 вересня 2019 року в Шанхаї 13-річний українець Іван Лю вчинив суїцид. Він вистрибнув з 13 поверху, бо не витримав знущань вчителя. На руці хлопця було написано «Жертва шанхайської освіти». Довести булінг щодо Івана з боку шкільного вчителя складно. Мати Івана розповіла, що в китайському законодавстві відсутня стаття «Доведення до самогубства» (У Китаї український школяр наклав на себе руки через знущання вчителя – що відомо, 2019).

Пропонуємо розглянути профілактичну практику інших держав в цьому напрямку. Так, австралійське видання SBS розповідає про гарячі лінії з профілактики суїциду для дітей від 5 років. А в США стверджують: кожному дитину треба навчити правильно переживати розчарування, образу, горе.

У штаті Вісконсин у школах безкоштовно приймають психотерапевти, щоб будь-який учень міг звернутися конфіденційно, і про це не дізналися вчителі та однокласники.

А у Великій Британії стартувала кампанія «Зберегти клас – 2018», у рамках якої вчителі отримують безкоштовні методичні матеріали. Їх навчають, як виявити потенційних малолітніх самогубців, про що

з ними говорити і навіть як допомогти іншим дітям у тому жахливому випадку, якщо однокласник наклав на себе руки.

Так, Н.В. Лесько у своїй науковій праці наголосила, що юридичний механізм забезпечення права дитини на особисту безпеку та захист від усіх форм насильства в освітньому середовищі реалізується:

– на міжнародному рівні – відповідними міжнародно-нормативними актами, серед яких найголовнішими слід назвати Декларацію прав дитини, Конвенцію про права дитини, у яких підкреслюються:

а) зв'язок між правом дитини на отримання якісної освіти та її правом на безпечне та вільне від насильства освітнє середовище, яке своєю чергою є найважливішою умовою отримання якісної освіти;

б) пріоритетна роль політики запобігання насильству, особливо через сім'ю та школу;

– на національному рівні – системою нормативно-правових актів України щодо забезпечення прав дитини на безпечне освітнє середовище та захисту дитини від усіх форм насильства, що побудована відповідно до міжнародних стандартів, яку складають: Конституція України, закони України; постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України, а також накази відповідних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, де визначено правові та організаційні засади забезпечення прав дітей у сфері освіти (Лесько, 2019: 171).

Слід зазначити, що у разі посягання на дитину з ще не сформованою психікою, яка через вікові та інші особливості не може належним чином захистити свої права, проявляється більш висока суспільна небезпека, ніж у разі аналогічного впливу на дорослу людину.

Нерідко батьки жертви підтримують та навіть заохочують знущання. Важливо розуміти, що соціалізація полягає в тому, щоб дитина виховувалася не в тепличних умовах або навпаки, в агресивному середовищі, а в звичайному дитячому колективі, в якому присутнє дружнє відношення та взаємоповага.

Привід до цькування дуже часто подає саме вчитель, сам того не помічаючи. Аби позначити жертву, вчителю варто вимовити хоча б одне критичне зауваження щодо дитини або, навпаки, виділити його з усієї групи, похвалити, або одного емоційного вигуку дорослого, щоб запустити процес цькування. Досить часто вчителі, знаючи про булінг, що відбувається у класі, використовують його в своїх цілях, для управління класом. Наприклад, просять допомогти у наведенні порядку в тих, хто вчиняє цькування однокласників, зокрема когось із учнів посварити, що «він тягне назад весь клас». Учні, котрі піддаються знущанням, стають більш чутливими і змушені бути більш пильними, оскільки кожен день очікують наступного «нападу». Депресія і тривожність, які виникають внаслідок пережитого стресу, можуть спричинити за собою не тільки погіршення загального самопочуття та зниження настрою, але і привести до проблем у взаєминах з оточуючими, а також у навчанні (зниження успішності). Таким чином, небезпеку булінгу зазвичай недооцінюють. У навчальних закладах існує м'яке або взагалі байдуже ставлення до цькування в дитячому середовищі з боку батьків, вчителів, влади, суспільства.

Також однією із основних перешкод для виявлення та вчасної профілактики булінгу є те, що адміністрація та педагогічний колектив навчального закладу часто не готові визнавати та афішувати наявність цькування, оскільки донині є міф про те, що знущання одних дітей над іншими трапляються тільки в «поганих» навчальних закладах та у «хороших» педагогів, або щоб не псувати «авторитет» навчального закладу. Але це неправильні уявлення, через них учні пропускають етап профілактики і не отримують своєчасної допомоги. Таку роботу важливо вчасно проводити, оскільки з моменту початку цькування підвищується ризик самогубств серед дітей – один із найстрашніших наслідків булінгу.

Крім цього, неабияку роль відіграють батьки, які переживають щодо можливого впливу вчителів та директора освітнього закладу на подальший процес навчання їх дитини, не подають письмових заяв про факти булінгу та не вимагають проведення перевірки та притягнення до відповідальності булера за його вчинки.

З нашого боку відзначимо, що профілактика самогубств серед дітей – це багатокомплексний процес, який передбачає реалізацію ряду заходів, тому що крім вдосконалення нормативної бази, потрібно також здійснення заходів як організаційно-методичного, так і науково-дослідного характеру.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що проблема попередження та профілактики самогубства, як і раніше, вимагає пильної уваги та пошуку шляхів вирішення. Розробка чітких алгоритмів у цьому напрямку на всіх рівнях взаємодії з дитиною поліпшить якість спеціалізованої педагогічної, медичної, психологічної та соціальної допомоги дітям, які намагалися покінчити життя самогубством та сприяти профілактиці повторних спроб самогубств. Також дуже важливою у запобіганні самогубству є участь і лікаря-психіатра та призначення ним медикаментозної терапії.

Вважаємо, що самогубство, як соціальне явище, є індикатором стану суспільства. Отже, ми доходимо висновку, що на рівень та динаміку самогубств впливають економічні, політичні, соціальні, морально-культурні та інші фактори. Ця закономірність дозволяє визначити можливість спільних заходів щодо попередження проявів, в тому числі серед дітей.

Список використаних джерел:

1. Бехтерев В.М. О причинах самоубийства и возможной борьбе с ними. С.-Петербург, «Т-во Художественной печати», 1912. 24 с.
2. Билозир просит Нацполицию расследовать самоубийство ребенка из-за буллинга. 2019. URL: <https://bykvu.com/ua/bukvy/119344-bilozir-prosit-natspolitsiyu-rassledovat-samoubijstvo-rebenka-iz-za-bullinga/>.
3. В Україні зростає кількість самогубств серед дітей: що до цього призводить. 2018. URL: <https://konkurent.in.ua/publication/23931/v-ukrayini-zrosla-kilkist-samogubstv-sered-ditej-scho-do-cogo-prizvodit/>.

4. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/>.
5. Кримінальний кодекс України. 2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
6. Лесько Н.В. Адміністративно-правове забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері захисту дітей від насильства та інших протиправних дій : дис. докт. юрид.наук : 12.00.07. Л., 2019. 171 с.
7. У Китаї український школяр нажав на себе руки через знущання вчителя – що відомо. 2019. URL: <https://www.5.ua/ru/myr/v-kytae-ukraynskyi-shkolnyk-pokonchyl-s-soboi-yz-za-yzdevatelstv-uchytelia-hto-yzvestno-202337.html>.
8. 40% дитячих самогубств – це наслідок булінгу з боку однолітків (дослідження). 2017. URL: <https://glavcom.ua/news/40-dityachih-samogubstv-ce-naslidok-bulingu-z-boku-odnolitkiv-doslidzhennya-455022.html>.
9. Golding W. Lord of the Flies. 1954. URL: https://briefly.ru/golding/povelitel_muh/.

References:

1. Bekhterev V.M. (1912). O prichinakh samoubiistva i vozmoznoi borbe s nimi [On the causes of suicide and the possible fight against them]. S.-Peterburg, «T-vo Khudozhestvennoi pechati». 24 p. [in Russian].
2. Bilozir prosit Natpolitciuu rassledovat samoubiistvo rebenka iz-za bullinga [Bilozir asks the National Police to investigate the child's suicide due to bullying]. 2019. URL: <https://bykvu.com/ua/bukvy/119344-bilozir-prosit-natpolitsiyu-rassledovat-samoubijstvo-rebenka-iz-za-bullinga/> [in Russian].
3. V Ukraini zrosla kilkist samohubstv sered ditei: shcho do tosho pryzvodyt [The number of suicides among children has increased in Ukraine: what leads to this]. 2018. URL: <https://konkurent.in.ua/publication/23931/v-ukrayini-zrosla-kilkist-samogubstv-sered-ditej-scho-do-cogo-prizvodit/> [in Ukrainian].
4. Konstytutsiia Ukrainy [The Constitution of Ukraine] vid 28.06.1996 r. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254k/> [in Ukrainian].
5. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine]. 2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> [in Ukrainian].
6. Lesko N.V. (2019). Administratyvno-pravove zabezpechennia formuvannia ta realizatsii derzhavnoi polityky u sferi zakhystu ditei vid nasylstva ta inshykh protypravnykh dii [Administrative and legal support for the formation and implementation of state policy in the field of protection of children from violence and other illegal actions]: dys. dokt. yuryd.nauk: 12.00.07. L. 171 p. [in Ukrainian].
7. U Kytai ukrainskyi shkoliar naklav na sebe ruky cherez znushchannia vchytelia – shcho vidomo [In China, a Ukrainian schoolboy committed suicide because of teacher abuse – which is known]. 2019. URL: <https://www.5.ua/ru/myr/v-kytae-ukraynskyi-shkolnyk-pokonchyl-s-soboi-yz-za-yzdevatelstv-uchytelia-hto-yzvestno-202337.html> [in Ukrainian].
8. 40% dytyachykh samohubstv – tse naslidok bulinhu z boku odnolitkiv (doslidzhennia) [40% of child suicides are the result of bullying by peers (study)]. 2017. URL: <https://glavcom.ua/news/40-dityachih-samogubstv-ce-naslidok-bulingu-z-boku-odnolitkiv-doslidzhennya-455022.html> [in Ukrainian].
9. Golding W. (1954). Lord of the Flies. 1954. URL: https://briefly.ru/golding/povelitel_muh/ [in English].